

Od kod gorska identiteta Slovencev?

IZVLEČEK

Gorske pokrajine skrivajo ogromno ostankov aktivnosti preteklih obdobij, tudi iz pradavnine. Človek je v gore zahajal že davno, jih doživljal in potreboval za preživetje. Tudi sistematične arheološke raziskave slovenskih gora v zadnjih desetletjih dokazujejo, da so naši predniki že davno živeli v gorah. Skozi stoletja pa smo Slovenci do gora razvili svojstven odnos, ki se je utrdil predvsem od 19. stoletja dalje, zato so se gore usidrale tudi v narodno zavest in identiteto. Prispevek opisuje prisotnost človeka v naših gorah od pradavnine ter razvoj gorske identitete Slovencev, hkrati pa ta proces primerja s fizičnogeografskimi determinantami goratosti.

Ključne besede: Slovenija, gorski svet, gorska identiteta, Alpe, zgodovina gora.

ABSTRACT

The mountain regions contain numerous vestiges of activities that were undertaken there in the past, including the prehistoric times. People started going to the mountains long ago, to familiarise themselves with the environment and to survive. According to the systematic archaeological research of the Slovene mountains conducted over the past decades, our ancestors lived in the mountains ages ago. Throughout centuries, the Slovenes have developed a unique relationship with the mountains, especially since the 19th century, and so the mountains became an integral part of the national consciousness and identity. The paper describes the presence of people in Slovene mountains since the prehistoric times, outlines the evolution of the Slovene people's mountain identity, and compares this process with the physical geographical determinants of mountaininess.

Key words: Slovenia, mountains, mountain identity, Alps, history of mountains.

Pokrajinska podoba zaznamuje človeka, ki določeno pokrajino poseljuje in od nje tudi živi. Pogosto slišimo, kako skopa kraška pokrajina ustvari trpežnega in vztrajnega Kraševca, ali pa beremo o milih panonskih dušah, temperamentu sredozemskih in balkanskih pokrajin, ki se naseli v ljudi, in še bi lahko naštevali. Nekateri morda v tem vidijo geografski determinizem, a trditev, da so se različne družbe povsem neodvisno razvijale od naravnih danosti in tudi pokrajinske podobe površja, (zaenkrat še) ne zdrži. Morda se temu približujemo v zadnjem stoletju, ko je mestni način življenja, ki ga ne pooseblja le urbanizacija, pač pa tudi suburbanizacija, že zaznamoval večino svetovnega prebivalstva. V Sloveniji smo tako imeli leta 2010 le še 5 % prebivalcev, ki živijo od kmetijstva (Kmetijstvo in gozdarstvo Slovenije 2017), v svetovnem merilu pa je bilo leta 2015 po podatkih svetovne banke samo urbanega prebivalstva kar 54 % (Urban population 2017), mestno življenje v različnih delih sveta pa prevzema vse bolj uniformne vzorce tudi zunaj urbanih območij.

A vrnimo se nazaj k bolj ali manj naravnim pokrajinam. V tem prispevku se bomo dotaknili gora in njihovega vpliva na razvoj družbe. Ustavili se bomo kar na domačem pragu in skozi prizmo zgodovinskega razvoja zaznavanja gora poskušali opredeliti odnos Slovencev do njih in pomen gorske identitete pri Slovencih. Zgodovinska dejstva ter geografske determinante zaznavanja in doživljanja gora so v določenih pogledih dokaj usklajeni, v drugih pa nekoliko manj. Avtorji pa smo trdno prepričani, da je odnos Slovencev do gora kompleksen in zanimiv. Narodu je pustil poseben pečat, ki se ga Slovenci ne moremo in ne želimo otresti in je kot tak tudi hvaležna tema za zgodovinsko-geografsko preučevanje.

Avtorji besedila:

PETER MIKŠA, dr. zgodovine, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana (prvi avtor)
E-pošta: peter.miksa@ff.uni-lj.si

MATEJ OGRIN, dr. geografije, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana (korespondenčni avtor)
E-pošta: matej.ogrin@ff.uni-lj.si

KRISTINA GLOJEK, magistra geografije, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana (soavtorica)
E-pošta: kristina.glojek@ff.uni-lj.si

Avtorji fotografij:

MATEJ OGRIN, DEJAN CIGALE, BOJAN ERHARTIČ, MATJAŽ ŠERKEZI, URBAN GOLOB

COBISS 1.02 pregledni znanstveni članek

Prisotnost človeka v naših gorah sega v pradavnino

Ob sprehodu skozi gorsko pokrajino se nehote prikrade več vprašanj, na primer kdo je prvi hodil tod? Kaj so ljudem nekoč pomenile gore? Arheološka izkopavanja v zadnjih desetletjih na primer Cevc 1996, 1998, 2006, 2006a in 2006b; Bremšak 2000; Horvat 2002; Bizjak 2004; Gleirscher s sodelavci 2006) so dokazala, da je človek obiskoval gore nasploh, in tudi slovenske niso izjema, že od pradavnine. Misлити, da v davnih časih ljudje niso zahajali v gore, je zmotno. Verjetno je zagon raziskovanjem starodavnih obiskovalcev gora dalo tudi odkritje najstarejše naravne mumije v Evropi – Ötzija na Južnem Tirolskem leta 1991 (Dan, ko so odkrili ... 2011), ki dokazuje, da gore v pradavnini niso bile neobljuden svet. Človeka sta vanje gnala radovednost in nuja. Misлити, da je imel predzgodovinski človek manjšo slo po odkrivanju novega in učenju nasploh, kot ju imamo danes, ni na mestu. Le sledi delovanja človeka v gorah iz pradavnine je ostalo mnogo manj, saj pisnih dokazov za tista obdobja ni, številne materialne sledi pa je »odnesel čas«. Lahko so še danes skriti v tleh, prekriti s tanko prstjo, ali pa so jih odnesli in zasuli pobočni procesi. Morda jih je odnesla vodna ali vetrna erozija, presenetil snežni plaz ali pa so čeznje nasuli gramoz za cesto. Pa vendarle so prizadevna in sistematična raziskovanja naših gora postregla z osupljivimi najdbami, ki od Julijskih Alp prek Karavank segajo vse do Kamniško-Savinjskih Alp.

Obiskovalec gora v pradavnini je zagotovo bil lovec, pozneje pa tudi rudar in pastir – zelo verjetno kar v tem vrstnem redu. V gorah je človek iskal tudi vez z duhovnim svetom.

Doslej najstarejši ostanki delovanja človeka v slovenskih gorah domnevno spadajo celo v starejši paleolitik (med 500.000 in 100.000 let pr. n. št.), za konkretne najdbe pod Pršivcem pa se domneva, da naj bi bile starejše od 200.000 let. V isto obdobje spadajo tudi najdbe na Kriški planini pod Krvavcem v Kamniško-Savinjskih Alpah, a paleolitska prisotnost človeka v slovenskih gorah še ni potrjena (Stele 2006). Srednji paleolitik (med 100.000 in 40.000 let pr. n. št.) raziskovalcem (še) ni postregel z najdbami v slovenskih gorah, zato pa je precej več ostankov delovanja človeka iz mlajšega paleolitika (med 35.000 in 11.700 let pr. n. št.). Najpomembnejši najdišči iz tega obdobja sta Potočka zijalka, ki naj bi jo poseljeval človek iz obdobja orinjaške kulture, ki je bila pred kromanjonsko (Stele 2006; Odar 2006). Najdbe, med katere spadajo tudi šivanka, osti iz kosti jamskega medveda ter 150 celih lobanj jamskih medvedov, pa so iz obdobja od 30.000 do 40.000 let pr. n. št. Pomembno najdišče iz tega obdobja je tudi Mokriška ali Medvedja jama, prav tako v Kamniško-Savinjskih Alpah, vanj pa spadajo tudi najdbe v bohinjskih planinah, kot na primer na Lazu, Vodičnem vrhu, Ogradih ter Ovčariji (Stele 2006). Iz srednje kamene dobe (med 11.700 in 4500 let pr. n. št.) so iskanci sledov našli ostanke na lokaciji Jama za skalami (blizu planine Laz) ter na planini Pretovč in

še nekaterih planinah v okolici Krna (Stele 2006). Iz mlajše kamene dobe (med 4000 in 1800 let pr. n. št.), za katero naj bi bila ena od domnev, da je človek manj zahajal v gore, ker naj bi si že oblikoval stalna bivališča v dolinah, pa je najdba na Gradišču pri Stiški vasi pod Krvavcem (Stele 2006). Vse te najdbe potrjujejo zgolj prisotnost človeka v slovenskih gorah v omenjenih obdobjih, raziskanega pa je bilo razmeroma malo prostora in zelo verjetno je, da na tem področju še ne vemo vsega. Nove možnosti raziskovanja omogoča tudi LiDARsko snemanje površja, ki slika površje, kot da na njem ne bi bilo rastlinstva in tako omogoča preučevanje reliefa ne glede na zaraščenost.

Naše gore so imele obiskovalce tudi v »kovinskih« dobah. Tako v bronasto dobo (med 3500 in 1200 let pr. n. št.) spadajo najdišča na prelazu Predel (najden meč), pa na Medvedjeku v Karavankah, Kobariškem Stolu, plani-

ni Lipanca, Veliki planini, Ratitovcu, Mozirski planini, Dleskovski planoti in tudi na planini Poljanica na Lepi Komni (Stele 2006; Ogrin 2006). Železna doba (od leta 1200pr. n. št. do leta 0, v našem delu Alp nekako od 800 do 100 let pr. n. št.) je slovenski gorski prostor še bolj približala človeku, saj mu je marsikje nudila zelo pomembno dejavnost – železarstvo. Železno orodje in orožje je pomenilo pomemben napredek pri lovu in boju, imelo pa je tudi svojo ceno. Tako so najdbe iz tistega časa med drugim našli na planinah Dedno polje, Lipanci in Berjanci (prva je nad Pokljuko, druga pa na njenem robu) v Julijskih Alpah ter na planini Koren v Kamniško-Savinjskih Alpah (Stele 2006).

Intenzivna poselitev Bohinja, ki se začne v 7. stoletju pr. n. št., je pustila sledove na primer tudi na Ajdovskem gradcu, Dunaju pri Jereki, v Bitnjah, Jereki, Žlanu in Lepencah. Pri tem je imela pomembno vlogo železarska

Slika 1: Planina Dedno polje danes kaže idilično plansarsko podobo, a je precej pred pastirji služila iskalcem rude (foto: Matej Ogrin).

dejavnost, ki je pustila sledi na Ajdovskem gradcu, pod Studorom, rudišča pa naj bi bila tudi v Rudnici (Ogrin 2006).

Ferrum Noricum ali noriško jeklo je bilo zelo kakovostno. Obstaja utemeljena, a še ne povsem dokazana trditev, da je bilo noriško jeklo izdelano tudi v Bohinju. Orožja iz jekla so se bali rimski vojaki, iz njega so delali tudi kirurško orodje. Vsekakor pa je bila Gorenjska na vplivnem območju Noriškega kraljestva od 2. do 1. stoletja pr. n. št., nato je bila vključena v Rimsko cesarstvo (Bizjak 2006).

Že razvito železarstvo je v srednjem veku doseglo novo raven. Talivci železa naj bi bili pravi čarodeji, saj so iz črne kamna naredili kovino, orožje in orodje (Bizjak 2006). Da je Bohinj postal del železarske zgodbe, so kriva nahajališča železove rude v obliki kakovostnega bobovca, majhnih gomoljev rjavkaste do črne barve, podobnih bobu ali fižolu, ki jih še vedno lahko najdemo ponekod na poteh v Julijskih Alpah. Manj kakovostna ruda je bila v obliki limonitnega lomljenca, tretja vrsta rude pa je bila tako imenovana primarna ruda, ki jo najdemo v skalnih plasteh, prilepljeno na skalo (Bizjak 2006). Ostanke oziroma sledi dnevnega kopa bobovca so še vedno vidni marsikje, pri čemer so »luknja-sto« površje oziroma površje z gosto prepređenimi plitvimi depresijami doslej večkrat razlagali kot naravne geomorfološke oblike, na primer nepravne vrtače. Vendar podroben pregled gradiva ob teh kotanjah kaže na njegovo ločevanje in predelavo. Take sledi najdemo marsikje na Pokljuki

(na primer na planini Klek), pa na planini Ovčarija, Zadnjem Voglu, v okolici Gorjuš ... A ruda ni ostala v gorah. Prek tovarniških poti je moral tedanji obiskovalec gora rudo prenesti v železarska središča nižje v bližnjih dolinah, na primer v Trento, Radovno, prek Komne in prehoda oziroma sedla Škrbina v Posočje ter seveda v Bohinj, ki je do srednjega veka veljal za središče železarstva v Julijskih Alpah (Bizjak 2006).

Za pastirje vemo, da jih je v gore gnalo pomanjkanje prostora za pašo v dolini. V okolici Vinschgau na zahodu Južne Tirolske naj bi nekateri sledovi nakazovali pašo že v 9. in 10. stoletju pr. n. št., v pogorju Dachstein na severu avstrijskega dela Alp pa celo v 14. stoletju pr. n. št.. V slovenskem alpskem prostoru zaenkrat še nimamo materialnih dokazov predzgodovinske paše, se pa da nanjo sklepati iz nematerialne dediščine. Tako obstaja ohranjen opis odprave na planino Za Liscem. Iz rimskega obdobja imamo ostanke paše tako v Kamniško Savinjskih Alpah (planina Dolga njiva) kot tudi v Julijskih (planina Klek). O pravem planšarstvu pa naj bi, po do sedaj poznanem izročilu, pri nas govorili od 8. do 9. stoletja dalje, ko so bili vzpostavljeni tudi fevdalni odnosi (Cevc 2006b).

Vzporedno z rudarjenjem, lovom in pašo so bile gore tudi prostor duhovnega dogajanja. Človek je v njih iskal bližino boga. Razlogov ni težko najti. Nepoznan, predvsem pa nepredvidljiv svet z intenzivnimi naravnimi procesi, kot so plazovi, podori, poplave in podobno, ki so ga včasih tudi neposred-

no prizadeli, je vseskozi buril domišljijo in gore povezal z nadnaravnim, božjim. Hkrati je človek le prek gora lahko dostopal visoko in še višje. Na vrhovih ni imel le jasnega pregleda nad pokrajino pod sabo, pač pa je bil tudi »najbližje« Bogu. V lovu, rudarjenju in paši v gorah je bilo marsikaj zunaj njegovega dosega, zato je pogosto potreboval »pomoč od zgoraj«. V gorah so odkrili številna posvečena mesta, oltarje na prostem, o čemer pričajo imena nekaterih vrhov, imeli so tudi svoje svete gore. Tam, kjer se nižine prevesijo v višji svet, je meja božjega. Pogosto so starodavni obiskovalci planin tudi na planini imeli posvečen oziroma kultni prostor, kamor živina ni smela. Odganjali so hudobna bajeslovna bitja in duhove. Domnevajo, da so bila kulturna mesta na planinah Koren, Na Stanu pod Kamniškim sedlom ter v Pečicah na Veliki planini (Cevc 2006a). Še danes pa je v večjem delu Alp prisotna tradicija postavljanja križa na vrhove, čemur lahko rečemo novodobno povezovanje gora z božjim.

Na podlagi pred kratkim odkritih najdb in nekoliko bolj oddaljenih odkritij torej vemo, da so naše gore ljudje obiskovali že v pradavnini, bodisi iz materialnih bodisi iz duhovnih vzgibov. Dejstvo, da tako srednjeveška kot tudi starejša literatura omenjata gore kot tuj, divji svet, kamor naj se ne bi zahajalo, je morda bolj posledica tega, da so nekdanja pomembna literarna dela nastajala v centrih moči zunaj gora, na primer v Rimu in Stari Grčiji, čeprav je bil gorski svet vselej vpet v gospodarstva večjih civilizacij. Slika gora, ki so krute, nevarne ter nedostopne in

jih poseljujejo redka primitivna ljudstva, je plod domišljije antičnih piscev pred 2000 leti. Ta podoba je nato postopno prevladala in bila v evropskem kulturnem prostoru prisotna vse do 18. stoletja. Predstava izvira iz dejstva, da v Alpah ni bilo večjih kulturnih oziroma gospodarskih središč, gospodarjenje v njih pa je bilo težko, zlasti kmetovanje in gozdarjenje. Potovanje po Alpah, še posebej pa njihovo prečkavanje, je bilo vselej povezano s precejšnjim tveganjem, podobno tudi lov in rudarjenje (Bätzing 2003).

A ljudje so gore poseljevali, jih potrebovali kot svoj življenjski prostor, ki jim je zagotavljal vire, hrano, nudil zavetje in dom. Res pa je, da večjih civilizacijskih središč na gorskih območjih ni bilo in so se centri moči praviloma izoblikovali na njihovem obrobju ali še dlje, saj gorskih pokrajin niso pre-

poznavali kot posebej ugodnih za poselitev. Vendar se je tudi »uradno stališče civilizacije« s koncem srednjega veka in prehodom v renesanso začelo postopoma spreminjati. Alpe niso bile več le grozne, pač pa hkrati lepe in grozne. To videnje je nakazal že Petrarca v srednjem veku, še okrepilo pa se je v renesansi (Simler, Gessner) in razsvetljenstvu (Scheucher, Albrecht von Haller) (Bätzing 2003). Z uveljavljanjem znanosti, racionalizma so mnogi strahovi izginili, uveljavljanje estetike pa je v Alpe prineslo tudi pojmovanje lepe alpske pokrajine. A vrnimo se nazaj v slovenske gore.

Prvi raziskovalci in prvi dokumentirani pristopi v naših gorah

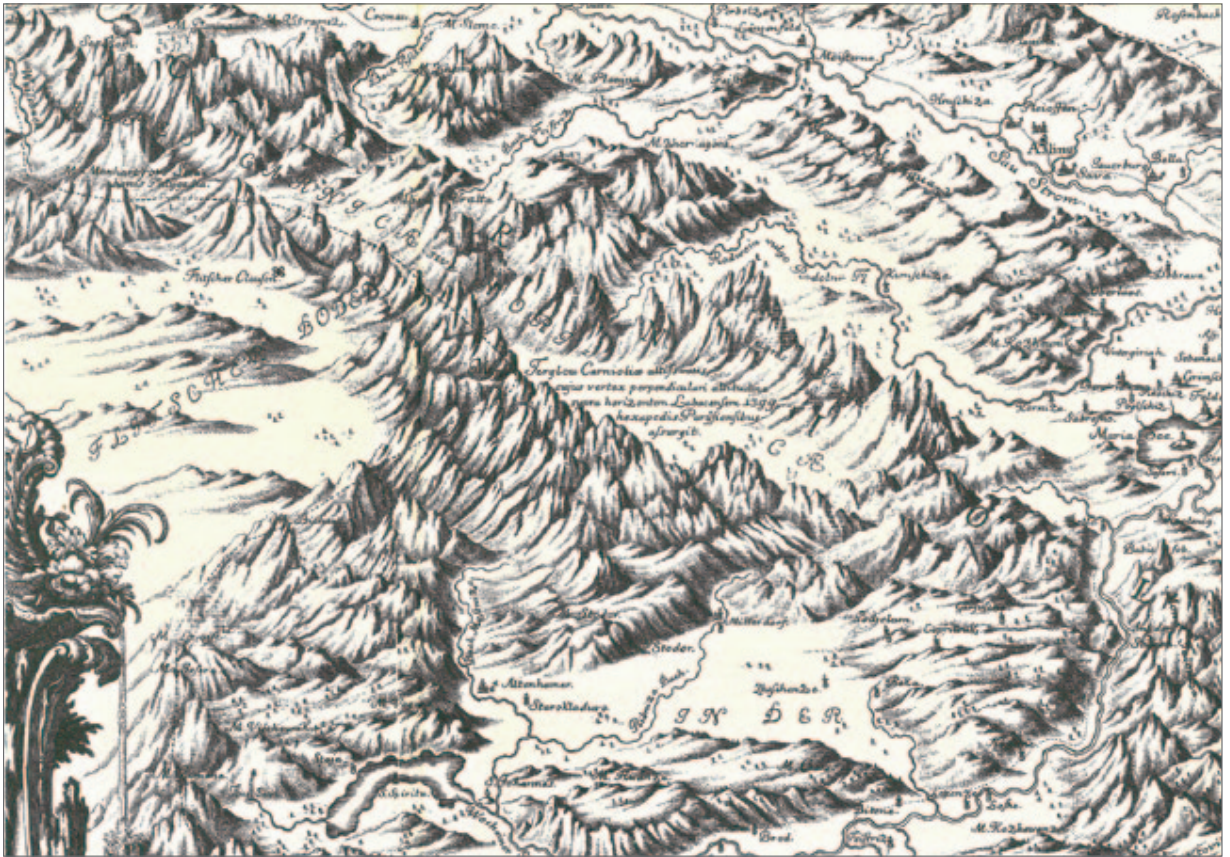
Prebivalci pod gorami, nabiralci zelišč, lovci, ki so sledili ranjeni divjadi, ter pastirji med iskanjem izgubljene

drobnice in živine so pristopali v gore, ne da bi kdo za to vedel ali zabeležil (Mikša 2013). Zaradi vse večjega tujega obiska gora so tudi domačini začeli spreminjati odnos do njih. V gore so začeli voditi in spremljati tuje turiste, jim nosili tovor in jih varovali. Vsi ti raziskovalci gora, ki so bili poklicno, strokovno ali pa zaradi svoje dejavnosti tesneje povezani z naravo in gorskim okoljem, obenem pa so ga tudi preučevali in opisovali, so opravili prve dokumentirane, to je zabeležene pristope. Šlo je predvsem za naravoslovce iz obdobja razsvetljenstva v 17. in 18. stoletju. Takrat je namreč naravoslovje doživelo pravi razcvet, zlasti po zaslugi čedalje bolj priljubljenih botanike, zemljepisa in geologije, pri slednji je bila za odkrivanje gora še posebej pomembna mineralogija (Mikša in Ajlec 2015).

Med prvimi je opisal in sploh prvič zapisal prve znane pristope na nižje ležeče slovenske gore Janez Vajkard Valvasor, in sicer v svojem velikem delu *Slava vojvodine Kranjske*, obširnem znanstvenem pregledu dežele Kranjske, ki je izšlo leta 1689. Knjiga poleg podatkovnega, znanstvenega in umetniškega pomena vsebuje tudi nekaj zemljevidov (Mikša 2014). Bralcem, ki ga zanimajo podatki za gorski svet, bo po prebranih 3000 in več straneh obsežne publikacije lahko razočaran. Valvasorja so namreč veliko bolj zanimali gradovi, plemiške družine, kronika, legende, ljudstva in obljudene dežele, pokrajine in njihovi prebivalci, bitke, vojne in podobno. Za gore je bil namreč brez pravega razumevanja, skoraj otroško preprost in z znanjem tudi precej neboljen

Slika 2: Strma, kamnita ali gosto poraščena gorska pokrajina je v evropski literaturi dolgo veljala za neprivačen in nevaren svet. V renesansi se je ta podoba začela spreminjati in v sodobnosti gore marsikje predstavljajo prostor oddiha, sprostitve in stika z naravo. Na fotografiji so osrednje Julijske Alpe z domom na Komni v ospredju (foto: Matej Ogrin).

Slika 3: Leta 1744 se na zemljevidu *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica* (Krajepisni zemljevid Kranjske) Janeza Dizme Florjančiča de Grienfelda kot *Mons Terglou* prvič pojavi Triglav, in to z navedbo, da gre za najvišji vrh tega območja.

(Kugy 1973). Kljub vsemu pa so bežne omembe vzpetega sveta v omenjenem delu vendarle prisotne, a je ob tem treba povedati, da so Valvasorjevi opisi posredni, saj jih sam ni ne videl ne doživel, ampak je navedbe slišal od domačinov (Strojin 2009). Tako Valvasor (1977) piše o gorah in jih loči na snežnike in gore, pri čemer snežniki pomenijo najvišje gore, kjer se sneg obdrži tudi poleti. Čeprav se morda komu zdi tak opis pretiran, saj v zadnjih desetletjih poleti v slovenskih gora večinoma ni videti snega, moramo vedeti, da je delo nastajalo v enem od hladnejših obdobij – tako imenovani mali ledeni dobi, ki se je začela sredi 14. stoletja (Komac 2006). Če

pa k temu dodamo še intenzivno segrevanje v zadnjih desetletjih, potem si ni več težko predstavljati, da so bili naši najvišji vrhovi tudi poleti in v osojah pogosto bolj beli kot sivi. Valvasor za gore tudi pravi, da jih je »na Gorenjskem delu toliko, da me skrbi: če bi vse naštel, bi bralca utrudil.« Za Grintovec pravi, »da je prav visok snežnik nad Kranjem«, medtem ko za Storžič napiše, da »...stoji sam samcat nad Kranjem in se dviga tako visoko in strmo, kakor da bi hotel predreti oblake.« (Valvasor 1977, 37) Kot ostalino preteklega časa in dokaz o dojetanju gora kot prebivališč bogov, demonov in drugih mističnih bitij, nam Valvasor poda še eno zanimivo videnje.

Omenja namreč zanimivo vražo, da naj bi se na vrhu visoke gore Krme, ki bi lahko bila tudi Triglav (opomba avtorjev), zlahka pričarala nevihta: »Dosti bolj čudno pa je to-le: Če kdo opoldne na tej gori poka z bičem, sledi neposredno in takoj nevihta z gromom in točo, čeprav je dan še tako jasen. ...« (Orožen 1903).

Sicer so se imena gora, dolin in rek kot mejniki gospostev ter v mapnih dokumentih, darilnih listinah in podobnem pojavljala že prej. Pri kartografskem predstavljanju gora pa je v tem obdobju treba posebej izpostaviti zemljevid Kranjske Janeza Dizme Florjančiča de Grienfelda iz leta 1744, ki

ga je naslovil *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica* (slovensko Krajepisni zemljevid Kranjske). Obrisi vrhov na zemljevidu seveda niso realni, orografska podoba še manj in njihov geografski položaj je le približen. Florjančičev zemljevid pa je za nas še posebej pomemben, ker se na njem prvič pojavi Triglav, in to z navedbo, da gre za najvišji vrh tega območja (Mikša 2017).

To je tudi čas, ko so zdajšnje slovenske Alpe postale zelo zanimive za posamezne naravoslovce, predvsem tujce. Na Kranjskem so takrat vrsto let službovali nekateri tuji znanstveniki, na primer Južni Tirolec Giovanni Antonio Scopoli in Bretonec Baltazar Hacquet. Oba sta bila zdravnika v Idriji in ju je zelo zanimala botanika, kar je bil motiv, da sta zahajala v gore. Scopoli je med letoma 1755 in 1766 prepotoval velik del Kranjske in leta 1758 kot prvi dokumentirano stopil na Storžič, leta 1759 pa še na Grintovec v Kamniško-Savinjskih Alpah. V letih 1761 in 1762 je obhodil tudi bohinjsko-tolminske planine in se nad Velim poljem povzpел na južno vznožje Triglava (Mikša 2013).

Hacquet se je konec 18. stoletja osredotočil na Triglav, ki je že takrat veljal za najvišjo goro tega območja. Nanj se je prvič poskusil povzpeti leta 1777, a je prišel le na vrh Malega Triglava. Uspešno je nanj priplezal v letih 1779 in 1782 (Mikša in Zorn 2016). Prvi uspešen dokumentiran vzpon na vrh pa je bil zabeležen leta 1778, ko so na težko dostopni glavi Triglava stali štirje prvopristopniki, domačini iz Bohinja: lovec Štefan Rožič, rudarja Matevž Kos in Luka Korošec ter rano-

celnik Lovrenc Willomitzer, po rodu iz Ogrskega. Pozneje so jih počastili z vzdevkom »štirje srčni možje«, vzpon pa se je zgodil v okviru raziskovalne odprave barona Žige Zoisa, ki je bil takrat v evropskem merilu pomemben mineralog (Lovšin 1944).

Mimo Hacqueta ne moremo niti pri pregledu objavljenih zemljevidov v 18. stoletju. V svojem delu *Oryctographia Carniolica oder physikalische Beschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder*, ki je v štirih delih izšlo v letih 1778–1789, je objavil tudi zemljevid Krainska Deschela. Na njem lahko za-

sledimo tudi prvo slikovno upodobitev Triglava; Hacquet je namreč v leta 1778 izdanem prvem delu omenjene knjige prikazal bakrorez najvišje gore na Kranjskem, ki jo imenuje Veliki Terglau (Mikša in Zorn 2016).

Na Kranjskem in Koroškem je deloval tudi naravoslovec švedsko-madžarskega rodu Franz Xaver von Wulfen, ki se je zanimal za botaniko in mineralogijo. Tudi on se je povzpел na več gora (Storžič, Grintovec, Mangart, Triglav ...). Tu je še Henrik Freyer, ki je bil rojen v Idriji, vendar je bil češkega rodu. Kot lekarnar je služboval v Idriji, Zagrebu, Gradcu in Ljubljani, nato

Preglednica 1: Leto prvih znanih pristopov na nekatere naše vrhove in prvopristopniki (Kajzelj in Drofenik 1982; Režek 1959).

1758	Storžič	Antonio Scopoli in neznani spremljevalci
1759	Grintovec	Antonio Scopoli in neznani spremljevalci
1778	Triglav	Luka Korošec, Matevž Kos, Štefan Rožič, Lovrenc Willomitzer
1793	Planjava	Franz Hohenwart z vodnikom
1794	Mangart	Franz Hohenwart
1795	Vršac	Valentin Vodnik in neznani spremljevalci
1823	Ojstrica	Ernst Joaneli in neznani spremljevalci
1842	Razor	Otto Sendner in neznani spremljevalci
1868	Bavški Grintavec	Eduard Trauner, Ivan Mlekuž ter vodnika Anton Tožbar in Anton Kravanja
1874	Kranjska Rinka	Johannes Frischauf in neznani spremljevalci
1875	Skuta	Alfonz von Pavich in neznani spremljevalci
1875	Brana	Anton Bauer in Ferdinand Seidl
1875	Jalovec	Karl Wurms in neznani spremljevalci
1876	Kočna	Johannes Frischauf in neznani spremljevalci
1880	Škrlatica	Julius Kugy, Andrej Komac in Matija Kravanja
1880	Kukova špica	Ivan Ažman in neznani spremljevalci
1886	Špik	Julius Kugy z vodniki
1889	Dovški križ	Hjalmar Arlberg
okrog 1889	Velika Ponca	Julius Kugy z vodniki
1897	Veliki Oltar	Julius Kugy ter Andrej in Jože Komac
1913	Visoki Rokav	Albin Rössel

Slika 4: Prve dokumentirane osvojitve vrhov Špikove skupine so se zgodile razmeroma pozno (foto: Bojan Erhartič).

pa je prevzel mesto kustosa deželnega muzeja v Ljubljani. Tudi sam se je povzpел na nekaj naših najvišjih vrhov, na primer na Mangart in Triglav – kot prvi brez vodnika. Poleg vseh naštetih tujih znanstvenikov je med prve raziskovalce naših gora mogoče šteti tudi predstavnike kranjskega plemstva, ki so se prav tako zanimali za naravoslovje in zaradi tega odkrivali gore in pristopali na vrhove. Med njimi moramo izpostaviti že omenjenega Žigo Zoisa in njegovega brata Karla ter grofa Franca Jožefa Hanibala Hohenwarta in Riharda Ursinija Blagaja, po katerih se imenujejo nekateri minerali (na primer zoisit), rastline (na primer zoisova zvončica, blagajev volčin) in živali (na primer redek polž hohenwartovka) (Mikša 2013).

Med vsemi temi je najpomembnejši Žiga Zois, ki se zaradi bolezni vzpo-

nov ni mogel udeleževati, jih je pa spodbujal in finančno podpiral. Zois je bil najbogatejši človek na Kranjskem, pravzaprav je prav on tisti, ki je spodbudil in tudi finančno podprl prva osvajanja slovenskih vrhov (Gspan-Prašelj 1991). Toliko bolj dejaven v gorah pa je bil njegov brat Karel, navdušen botanik, po katerem se imenujeta zoisova zvončica in zoisova vijolica. Rastline za svoj herbarij je nabiral po vrhovih Karavank, Kamniško-Savinjskih in Julijskih Alp. Njegova planinska zapuščina je tudi postavitev prvih visokogorskih zavetišč, zdaj planinskih koč pri nas: prvo je dal že konec 18. stoletja postaviti pri Dvojnem jezeru v Dolini Triglavskih jezer, drugo pa na Velem polju. Zavetišča so mu služila kot izhodišča za raziskovalne botanične pohode v okoliške gore, v njih pa je gostil tudi obiskovalce (Mikša 2017).

Pionir v osvajanju slovenskih gora je bil tudi soustanovitelj Kranjskega deželnega muzeja Franc Hohenwart, ki se je na pobudo Žige Zoisa leta 1793 povzpел na Planjavo. Leto za tem se je kot prvi povzpел tudi na Mangart in vzpon nanj čez dve leti ponovil skupaj s sorodnikom Žigo Hohenwartom. Vemo tudi, da se je povzpел še na karavanški Stol in Mali Triglav. Znan je zanimiv pripetljaj, povezan z njegovimi pripravami na pohode. Preden se je skupaj z vodnikom Sprukom leta 1793 povzpел na Planjavo, ga je vodnik preizkusil v dolini Kamniške Bistrice. Hohenwart je moral prek naravnega mostu Predaselj, kar mu je bilo očitno grozljivo početje, o katerem je zapisal: »... *Zaman je stal en lovec onstran globeli, drug pa na tem groznem mostu; kadar sem se približal prepadu, vsakokrat se mi je zvrtilo v glavi ...*« (Mikša 2013).

Tretja skupina ljudi, morda celo najštevilčnejša, ki so jo v takratnem obdobju zanimalo gore, so bili slovenski duhovniki; tem je bilo sicer vodilo deloma tudi naravoslovje, predvsem pa romantično občudovanje lepot gora. Iz Zoisovega kroga izstopa Valentin Vodnik, ki ga dobro poznamo iz literarne zgodovine. Kot kaplan na Koprivniku je leta 1794 potoval na Kredarico. Leto pozneje je bil spet dvakrat v teh krajih, ko je vodil Zoisovo odpravo v Triglavsko pogorje. Poleg njega lahko v to skupino uvrstimo še brata Jakoba in Ivana Dežmana, kaplana v Srednji vasi v Bohinju in Bohinjski Bistrici, ter Valentina Staniča. Predvsem Stanič in Vodnik sta na široko opisovala svoje vzpone in pesnila o gorah (Lovšin 1944). Brata Dežman sta se na Triglav podala že leta 1808, v prvem letu, ko sta nastopila svojo prvo duhovniško službo pod Julijci. Na vrh se je povzpел le Jakob z vodnikom, Ivan pa je obstal tik pod njim. Avgusta 1809 je tudi Ivan Dežman, tokrat uspešno, prišel na vrh Triglava in v steklenici pustil kratko besedilo, v katerem je, poleg samohvale o svojem pogumu, zapisal: »... Sem bil tako korajžen, to pisemce naj na vrhu tukaj ostane, nikar ga ne vzemi, največje moje veselje je na gorah. ...« Brata Dežman bi lahko šteli za zgodnja, morda celo za dva od prvih obiskovalcev gora na Kranjskem, ki sta v visokogorje zahajala povsem ljubiteljsko, zgolj iz lastnega hrepenenja po naravi in pristočasnih doživetjih. Njuni predhodniki so poleg želje po naravnih lepotah imeli tudi druge motive, predvsem raziskovalne in gospodarske (Mikša 2017).

V določeno skupino obiskovalcev slovenskih gora je v tem obdobju mogoče uvrstiti tudi domače gorske vodnike, brez katerih naštetih izobraženci ne bi tvegali nevarne hoje v gore. Povodi za njihove vzpone niso bili naravoslovni ali romantični, pač pa je planšarje, rudarje in lovce v skale gnal dodatni zaslužek. O kakem zavestnem odkrivanju gora pri tej skupini ne mo-

remo govoriti. Kot najbolj znane njene predstavnike naj izpostavimo Bohinjce Rožiča, Kosa in Korošca, ki so 26. avgusta 1778 skupaj z Willomitzerjem kot prvi stopili na vrh Triglava (Richter 1821).

V prvi polovici 19. stoletja se je zanimanje za slovenske gore razširilo tudi na nekatere druge poklicne skupine.

*Slika 5: V središču zanimanja prvih raziskovalcev slovenskega dela Alp se je v 18. stoletju znašel predvsem Triglav, najvišja gora na Kranjskem. Že leta 1744 je bil na Krajepisnem zemljevidu Kranjske označen kot najvišji vrh tega gorskega območja. Za njegovo prvo upodobitev pa je leta 1778 poskrbel Baltazar Hacquet v svojem delu *Oryctographia Carniolica* (foto: GMJ - fototeka SPM).*

Med te obiskovalce lahko uvrstimo oficirja in geodeta Antonia von Bosia (na Triglav se je povzpel leta 1822), industrialca angleškega porekla Franza von Rosthorna (na Triglav se je povzpel leta 1828), Simona Prešerna in druge (Mikša 2013).

Odkrivanje in osvajanje Triglava

Prvi dokumentirani pristop na vrh Triglava je bil izveden 26. avgusta 1778. Pot »štirih srčnih mož« ob pristopu na vrh je trajala tri dni. 24. avgusta 1778 so prišli iz Bohinja do pastirskih stanov na Velem polju, naslednji dan so šli na ogled za najudobnejšo pot do vrha Triglava, v ta namen preiskali tri dele gore in se do večera vrnili nazaj na Velo polje, kjer so prenočili. 26. avgusta zjutraj so od tam krenili po poti, ki se jim je prejšnji dan zdela najbolj primerna za dosego cilja – proti hrbtu Kredarice, od tam preko Zelenega plazu (tako so imenovali Triglavski ledenik; na nekaterih zemljevidih tudi Zeleni sneg) v zahodni smeri pod zadnjo glavo Triglava in od tam po severnem robu na najvišjo točko Triglava (Richter 1821; Hacquet 1784). Vreme jim je dobro služilo, bilo je jasno, brez vetra in ne premrzlo. Willomitzer je ugotovil, da bi na vrhu moglo stati do petdeset ljudi, ni pa našel nobenega sledu, da bi na njem že bil kdaj kak človek. Na vrhu so se pomudili kaki dve uri, v tem času naj bi v dve skali vklesali zanje pomembne začetnice imen in priimkov: Jožef II., Sigmund Zois, Baltazar Hacquet, Jožef Štefancič, Lovrenc Willomitzer, Christian Novak, Štefan Rožič, Matevž Kos, Luka Korošec. Nato so kladivo in dleto za-

gozdili v skalno razpoko in se še istega dne vrnili domov. Med sestopom so zaznamovali pot, da bi jo prihodnje leto lažje našli (Mikša 2017).

Gore kot prostor nacionalnega prebujenja in torišče boja proti Nemcem

Prvo planinsko društvo nasploh je bilo *Alpine Club* (Alpski klub) s sedežem v Londonu, ki so ga leta 1857 ustanovili Angleži. Vsi ustanovni člani so bili dejavni v Alpah, zato ga nekateri štejejo tudi kot prvo tovrstno društvo v Alpah. Vendar pa je angleški Alpski klub sprva deloval v ozkem družbenem krogu, svoje članstvo je omejeval le na pripadnike aristokratskega sloja. Prvo planinsko društvo v Alpah, in sicer avstrijsko, je bilo ustanovljeno leta 1862. Že naslednje leto sta mu sledili švicarsko in italijansko, leta 1869 nemško planinsko društvo, ki je danes

najštevilčnejše na svetu, leta 1874 pa še francosko in tako naprej (Mikša in Ajlec 2015).

Med Slovenci vse do druge polovice 19. stoletja ni bilo poskusov ustanovitve planinske organizacije. Prvi poskus, da bi ustanovili slovensko planinsko društvo, sega v leto 1872, ko je planinsko društvo v nastajanju iz Srednje vasi v Bohinju, imenovano Gorsko društvo Triglavski prijatelji, poslalo kranjskemu deželnemu predsedstvu v potrditev društvena pravila. Bila so v slovenskem jeziku; v podnaslovu pa je bilo nemško društveno ime Triglau Alpenverein in der Wochein (Strojin 1980). Zaradi pomanjkljivosti jih je komisija zavrnila, možnost pritožbe pa ni bila izkoriščena in ideje o ustanovitvi slovenskega planinskega društva so za dve desetletji zamrle (Lovšin 1944).

Slika 6: Gore, kot so jih videli obiskovalci v 19. stoletju. Na sliki je Triglav, kot ga je upodobil Marko Pernhart, prvi slovenski realistični krajinski slikar (foto: GMJ - fototeka SPM).

Leta 1874 se je v Ljubljani zbrala večinoma nemška družba ljubiteljev gora in ustanovila Kranjsko sekcijo Nemško-avstrijskega planinskega društva (Deutscher und Österreichischer Alpenverein »Section Krain« in Laibach 1901). Tako so se na Slovenskem prvi okitili s planinskim društvom Nemci. Sekcije Nemško-avstrijskega planinskega društva – v naših krajih jih je konec 19. stoletja delovalo pet: kranjska, mariborska, celjska, beljaška in tržaška – so začele z gradnjami poti in koč, glavniino svojih prizadevanj pa so posvetile Triglavu in okolici (Mikša in Ajlec 2015). Nemci, ki so imeli v slovenskih deželah močan gospodarski vpliv, so lahko hitro pridobili dovolj

finančnih sredstev za markiranje poti, postavitve nemških označb in napisov ter gradnjo koč, tako da so obiskovalci gora dobili vtis, da so na nemškem ozemlju (Lindner 1933). Šlo je seveda za markiranje prostora kot nemškega. Pri tem jim je pomagala še ena nemška planinska organizacija – avstrijski Turistovski klub. Da so si Nemci lastili slovenske gore, jasno kaže govor nemškutarja Karla Deschmanna (Dragotin Dežman), ki se je iz slovenskega rodoljuba spremenil v nemškega političnega delavca. Ob otvoritvi Deschmannhütte, zdajšnje Staničeve kočice pod Triglavom leta 1887 je dejal: *»In ti, visoki Triglav, pazi na nas nemške sinove in s svojo glavo varuj našo*

nemško zemljo.« Ob isti priložnosti je zastopnik Nemško-avstrijskega planinskega društva iz Berlina imenoval Triglav za *»nemškega kralja Julijskih Alp«* (Tuma 1910).

Prvo slovensko planinsko društvo je bilo ustanovljeno leta 1893 v Ljubljani. 27. februarja je v vrtnem salonu hotela Malič v Ljubljani – stal je na mestu zdajšnje Name – potekal ustanovni občni zbor Slovenskega planinskega društva (SPD), ki je napovedal boj za slovenske gore. Novoustanovljeno društvo se je takoj lotilo dela. Njegovi člani so začeli graditi, urejati in označevati planinske poti. V prvem letu delovanja sta bili ustanovljeni še

Slika 7: Ob koncu 19. stoletja se je (tudi) v slovenskih gorah razplamtel nacionalni boj med Slovenci in Nemci. Oboji so si prizadevali za prevlado in zato markirali svoja pota ter gradili svoja zavetišča in koč. Na fotografiji je otvoritev prve kočice na Kredarici leta 1896 (foto: GMJ - fototeka SPM).

dve podružnici, Kamniška in Savinjska. V naslednjih letih so sledile ustanovitve številnih drugih podružnic, med drugimi v Radovljici, Tolminu, Idriji, Pazinu v hrvaški Istri ter češke podružnice v Pragi in Trstu (Mikša in Ajlec 2015).

Že v drugem letu delovanja, leta 1894, je SPD zgradilo prvo slovensko planinsko kočo, Orožnovo kočo na Črni prsti, poimenovano po Franu Orožnu, prvem načelniku društva. Le nekaj tednov pozneje je SPD odprlo še Kocbekovo kočo na Molički planini pod Ojstrico. Obe koči sta bili zgrajeni v bližini tedanjih planinskih koč Nemško-avstrijskega planinskega društva (Mikša in Ajlec 2015).

Z gradnjo koč, uporabo slovenskih imen vrhov, nadelavo poti in njihovim označevanjem s slovenskimi napisi in smerokazi, posebno v okolici Triglava, so slovenski planinci želeli čim prej onemogočiti tujce – Nemce – pri njihovem prisvajanju slovenskega gorskega sveta. Nemci so za slovenske kočice uporabljali izraz Trutzhütte – kljubovalne kočice (iz nemške besede *Trotz*, kar lahko prevedemo kot 'trma, kljubovalnost', s predlogom *aus Trotz* tudi v 'zanalašč') – medtem ko so svoje imenovali Schutzhütte – kočice za zavetje. Napetosti v odnosih med SPD in Nemško-avstrijskim planinskim društvom kaže tudi dejstvo, da sta bili na mnogih vrhovih dve vpisni knjigi, slovenska in nemška (Mikša 2017).

Bitka za Triglav in rojstvo simbola

V času ustanavljanja in prvih let delovanja SPD je vzporedno nastajala

Slika 8: Leta 1895 je Jakob Aljaž na vrhu Triglava postavil stolp, ki se ga je nemudoma prijelo ime Aljažev stolp. Po koncu prve svetovne vojne je Italija dobila velik del slovenskega nacionalnega ozemlja. Nova, tako imenovana rapalska meja je potekala prek Julijskih Alp. Aljažev stolp je stal le slaba dva metra znotraj tedanje Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije. Na fotografiji je Pavel Kunaver s skavti na Triglavu na začetku 20. let 20. stoletja, viden je tudi mejni kamen (foto: GMJ - fototeka SPM).

la še ena zgodba, tesno povezana z delovanjem slovenskega planinskega društva in bojem za slovenske gore, za sedanje zaznavanje odnosa Slovencev do gora in Triglava morda še (naj)bolj pomembna. Leta 1889 je služboval na Dovjem pod Triglavom prevzel župnik Jakob Aljaž, ki je bil velik rodoljub in tudi član SPD. Svojega prihoda na Dovje se je pozneje spominjal takole: »Na Dovjem se mi je pokazalo novo polje: turiztika in slovensko planinstvo. Žal skoraj vse je bilo nemško, ko pridem na Dovje; Alpenverein postavlja nemške napise in nastavlja in dobro plačuje nemške vodnike (rojene Slovence). Ko ljudi izpodbujam, da ustanovimo požarno brambo, hočejo nemški jezik imeti za poveljstvo; komaj zmagam s slovenščino! Leta 1890 se zida velika cementna

tovarna s tujim kapitalom, uradniki so Nemci, le delavec je še Slovenec.« (Aljaž 1923)

Aljaž je kar nekaj časa gojil zamisel, da bi na vrhu Triglava postavili majhen stolp – kot planinsko zavetišče, pa tudi kot branik slovenstva (Aljaž 1922). Pripravil je načrta za stolp in nato leta 1895 od občin Dovje in Mojstrana za en goldinar kupil »špico« Velikega Triglava, zemljišče v izmeri 16 kvadratnih metrov (Kupna pogodba ..., original hrani Slovenski planinski muzej). S pomočjo Antona Belca, kleparskega mojstra iz Šentvida nad Ljubljano, je na vrhu Triglava postavil slaba dva metra visok in v premeru dober meter širok jekleni stolp, izdelan iz debele pocinkane pločevine in železnih stebrov,

Slika 9: 25. junija 1991, potem, ko je slovenska skupščina sprejela deklaracijo neodvisnosti, je Slovenija postala samostojna država. Naslednji večer, 26. junija 1991, je na Trgu republike v Ljubljani potekala slovesnost, na kateri je bila prvič dvignjena nova slovenska zastava. Ob predstavitvi simbola novonastale države so tisti, ki so dogajanje v glavnem mestu spremljali prek televizijskih zaslonov, lahko videli tudi posnetke plapolanja zastave na našem najvišjem vrhu Triglavu. Zastava je bila še brez grba, saj so posnetek njenega plapolanja naredili nekaj dni prej, 12. junija (foto: GMJ - fototeka SPM).

zlitih z betonom. Dele stolpa so z vlakom prepeljali v Mojstrano, nato pa jih je šest krepkih nosačev v enem tednu znosilo na Triglav (Mikša 2015). Odprtje in blagoslovitev stolpa sta bila 22. avgusta 1895 (Aljažev stolp, vpisna knjiga 1895–1905), Aljaž naj bi takrat pel kleče, objemajoč stolp in s solzami v očeh (Aljaž 1922). V boju za gore pa to ni bilo edino veliko Aljaževo dejanje v Triglavskem pogorju. Aljaž je leta 1896 postavil še dve planinski koči, Triglavsko kočo na Kredarici, ki je še vedno najvišje ležeča stavba na Slovenskem, in Aljažev dom v Vratih (Mikša 2015).

To obdobje nemško-slovenskega narodnega boja za gore in gradnjo planinskih koč pa lahko za pozitivnega označimo v vsaj še eni točki. Dejstvo je namreč, da je nacionalni boj spod-

budil gradnjo koč, ki sicer nikoli ne bi bile zgrajene v tolikšnem številu. Slikovit podatek v tej povezavi kaže, da je imelo takrat Nemško-avstrijsko planinsko društvo skupno 97.000 članov in 331 planinskih koč, kar je pomenilo približno 300 članov na kočo, pri SPD s 37 oskrbovanimi kočami pa je glede na skupno članstvo prišlo le 116 članov na kočo (Tuma 1914). Ker je bilo do koč potrebno speljati planinske poti, je bil nacionalni boj pomemben tudi za hiter razvoj tovrstne infrastrukture. Veliko število planinskih koč in številne urejene poti do njih so v naslednjih letih (in desetletjih) poskrbele, da se je planinska dejavnost na Slovenskem še bolj razcvetela, saj je do začetka druge svetovne vojne v slovenskih gorah delovalo kar 69 planinskih postojank (Mikša 2017).

Vloga gora pri oblikovanju slovenske nacionalne identitete

Slovenske gore so se skozi nacionalni boj trdno usidrale v narodno identiteto in postale viden simbol razpoznavanja in reprezentativnosti na ravni številnih posameznikov, kar se kaže v množičnosti pošiljanja razglednic z motivom slovenskih gor ter napisom 'Planinski pozdrav' ali kar z motivom naše najvišje gore ter napisom 'Pozdrav s Triglava' in s podobo Aljaževega stolpa. Slovenci so takšne zmage na nacionalnih frontah doživljali zelo srčno, saj so jim dvigale samozavest. Predvsem postavitev stolpa je bilo dejanje, ki je v naslednjih letih v javnosti najbolj odmevalo in nakazovalo zmago Slovencev nad Nemci. Slovenci so prek Aljaža, njegovega nakupa vrha Triglava in gradenj slovenskih koč pod njim čutili, kot da svojo zemljo trgajo iz nemških rok in jo podajajo nazaj v slovenske. Tako je Triglav postajal čedalje močnejši simbol slovenstva. Po prvi svetovi vojni je prek njegovega vrha potekala meja med Italijo in Kraljevino SHS oziroma Kraljevino Jugoslavijo, Aljažev stolp je stal le slaba dva metra stran od meje znotraj Jugoslavije, Triglav pa je postal najvišji vrh novoustavljene države.

Prvič ga je kot simbol Slovencev upodobil arhitekt Jože Plečnik v načrtu za tako imenovano Šverljugovo Marijino znamenje. Pod podobo dvoglavega kraljevega orla so upodobljeni trije grbi tedanjih jugoslovanskih narodov (srbski, slovenski in hrvaški), pri čemer naj bi Plečnik Triglav takrat prvič uporabil za upodobitev slovenskega

grba, nad katerim je narisal šestokrako zvezdo grofov Celjskih. Med okupacijo v času druge svetovne vojne se je že konec leta 1941 Triglav pojavil kot simbol Osvobodilne fronte, narisala sta ga arhitekta Marjan Tepina in Edo Ravnikar. Prvič je bil dokumentiran na trosilnih listkih, ki so jih 28. oktobra 1941 po ljubljanskih ulicah trosili pripadniki Osvobodilne fronte (OF). Leta 1947 se je Triglav uradno pojavil kot državni simbol v novi slovenski ustavi, ko so ga upodobili v slovenskem grbu. Tam je prek vseh novih jugoslovanskih in slovenskih ustav ostal do osamosvojitve Slovenije leta 1991, ko je bil kot glavni sestavni del uvrščen v novi grb Republike Slovenije, prek njega pa tudi v zastavo Republike Slovenije (Mikša 2017). Lik Triglava, ki je našel mesto v nacionalni zastavi, je edinstven primer v Evropi, v svetovnem merilu pa so gore v zastavi poleg slovenske tudi v zastavah nekaterih držav Latinske Amerike (Bolivija, Kostarika, Ekvador, Salvador, Nikaragva).

Tako kot drugi alpski narodi smo tudi Slovenci v gorah skovali velik del narodove mitologije. Že v uvodnih razmišljanjih smo zapisali, da so gore svet, ki je kot nalašč za kovanje mitoloških zgodb, ki razlagajo nerazumljivo, nepredvidljivo in neukrotljivo gorsko naravo. A Slovenci se nismo ustavili le pri tem. Gorsko mitologijo smo uspešno prenesli tudi v slovenski kulturni prostor, ki je, zavedajoč se tega ali ne, tako rekoč del vsakega Slovenca. Najsi gre za »večne« Vandotove Kekčeve ukane z jasnim sporočilom, kako dobra misel in korajža premagata marsikatero oviro, ali pravljico o Zlatorogu z jasnim sporočilom, kako pohlep vodi človeka in živi svet okrog njega v pogubo. Ne pozabimo, da smo tudi Kralja Matjaža postavili v goro (Peco), gora Bogatin, ki naj bi dobila ime po zakladih v njem, pa nam v 21. stoletju svoje izročilo razlaga na prav poseben, sodoben način. Območje gora na Komni, med katerimi je tudi Bogatin, prejme ogromno padavin, voda, ki jo hranijo mogočni skladi krnskega na-

Slika 12: Snemanje filma V kraljestvu Zlatoroga, prvega slovenskega nemega, črno-belega celovečernega filma, je potekalo na Triglavu in v njegovi bližnji okolici (foto: GMJ - fototeka SPM).

riva, pa je zlato 21. stoletja. Tudi prvi slovenski celovečerni film z naslovom V kraljestvu Zlatoroga, smo Slovenci leta 1931 posneli v naših gorah. Takrat še nemi in črno-beli izdelek nosi v svet podobo slovenskih gora in pri-

Sliki 10 in 11: Slovenske gore so se skozi nacionalni boj na začetku 20. stoletja trdno usidrle v slovensko narodno identiteto ter postale viden simbol prepoznavanja in predstavnosti na ravni številnih posameznikov. To se kaže tudi v množičnosti pošiljanja razglednic z motivi in »Pozdravi s (slovenskih) planin« oziroma »Pozdrav s Triglavom« (foto: GMJ - fototeka SPM).

gode pionirjev slovenskega alpinizma. Med vsemi strokovnimi revijami, ki izhajajo v Sloveniji, ima prav *Planinski vestnik*, ki ga izdaja Planinska zveza Slovenije, sloves najstarejše še vedno izhajajoče revije v Sloveniji, saj izhaja že vse od leta 1895. V absolutnem merilu pa velja za četrto najstarejšo slovensko periodično publikacijo.

Če se napotimo v katero od večjih slovenskih knjigarn, hitro ugotovimo, da je goram posvečeno ogromno knjig. Od leposlovja, poglobljene literature, povesti in mitoloških zgodb, otroških, družinskih, pohodnih, turno-smučarskih in alpinističnih knjižnih vodnikov, do knjig, kjer prevladujejo estetske fotografije gora v različnih letnih časih ali fotografije iz zraka, in še bi lahko naštevali. Zdi se, da nobena druga dejavnost Slovencev ne navdihuje tako, kot dejavnosti, povezane z gorami. Če se za trenutek pomudimo pri alpinizmu kot športni

zvrsti, lahko ugotovimo, da tudi med športno literaturo ne najdemo toliko knjig o kateremkoli drugem športu kot alpinizmu in z njim povezanimi podvigmi. Pa bi lahko bilo, glede na uspehe nekaterih športov v preteklosti in danes, tudi drugače. Ne moremo niti mimo glasbe, ki se je rodila v slovenskem alpskem prostoru in postala zaščitni znak alpske folklore. Seveda gre za polko in valček ter Ansambel bratov Avsenik in številne druge skupine. Ponarodele melodije z Golico na čelu so postale zaščitni znak ne le Gorenjske in Gorenjcev, pač pa vseh Slovencev. Razsežnost izročila, ki so ga Avseniki pustili za seboj, je nazorno pokazal pogreb Slavka Avsenika z vsemi državnimi častmi, kakršnemu v samostojni Sloveniji ni bilo para. Seveda v dejavnosti, povezane z gorami, spadajo tudi alpsko smučanje, in čeprav izvorno nordijska disciplina, v gorsko-smučarski kontekst pri

nas zagotovo tudi smučarski skoki s Planico na čelu. V zadnjih desetletjih pa vse bolj nase opozarjajo tudi drugi smučarski športi, kot so deskanje, tek na smučeh, smučarski kros in podobno. In spet, uspehi, ki jih prinašajo športi na snegu in/ali v gorah, imajo tudi v slovenskem medijskem prostoru posebno mesto. Tako med najbolj gledane športne prenose v Sloveniji spada vsakoletna planiška tekma poletov. Marca 2016 naj bi po podatkih TV Slovenija zadnji skok Petra Prevca spremljalo kar 731.300 gledalcev oziroma 93 % tistih, ki so takrat v Sloveniji gledali televizijo (Planiški rekordi ... 2016). Izredno visoko gledanost imajo tudi tekme svetovnega pokala v alpskem smučanju, seveda v primeru, ko so slovenski športniki kandidati za sam vrh. MMC RTV Slovenija je 11. februarja 2013 objavil: »*Nedeljska smukaška preizkušnja je najvišjo gledanost dosegla ob 12.14, tik pred smučanjem Tine Maze, ko je 2. program TV Slovenija spremljalo 27,7 odstotka oziroma 540.800 gledalcev, kar je predstavljalo 80 odstotkov takratnih gledalcev televizije.*« (Za Tino stiskalo ... 2016)

Slika 13: Slovenci smo se na alpinističnem področju zelo uveljavili. Doslej so naši alpinisti prejeli sedem zlatih cepinov. Prejemnik kar štirih je Marko Prezelj. Fotografija ga kaže ob prejemu najvišjega državnega priznanja Zlatega reda za zasluge iz rok predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja (foto: Matjaž Šerkezi, PZS).

Še ena zelo dominantna slika oziroma povezava športa in slovenstva v zvezi z gorami, predvsem s Triglavom, se je lepo pokazala poleti leta 2010, ko smo Slovenci v velikem številu navijali za slovenske nogometaše. Ti so igrali v dresih s konturami Triglava na prsih. Navijači pa smo na veliko nazdravljali z zelenimi pločevinkami Zlatoroga, med reklamnimi odmori pa je na televiziji takrat največji mobilni operater nacionalne občutke še krepil z v reprezentančni dres oblečenim dečkom, med petjem Kekčeve pesmi.

Slika 14: Dava Karničar je prvi Zemljan, ki se je s smučmi spustil z Mount Everesta, najvišje točke sveta. Ekstremni alpinistični spust mu je uspel leta 2000 (foto: Urban Golob).

A športnim uspehom ali neuspehom navkljub velja, da je v Sloveniji najbolj znana in obiskana športna prireditve tekma v smučarskih poletih. Posebno, več kot 50-letno tradicijo pa imata tudi tekmi alpskega smučanja, Pokal Vitranc v Kranjski Gori in Zlata lisica na Pohorju, ki sta redno na koledarju svetovnega pokala Mednarodne smučarske zveze. Seveda pa ne moremo mimo alpinizma in z njim povezanih uspehov, ki so Slovence v 70 ih letih preteklega stoletja povzdignili med alpinistično najpomembnejše narode z mnogimi vrhunskimi dosežki, ki jih je prepoznala tudi svetovna stroka, doma pa so praviloma dosegli veliko odmevnost. Taki so na primer vzpon po verjetno še vedno najtežji prvenstveni smeri na najvišji vrh sveta leta 1979, vzponi Tomaža Humarja, smučarski spust Dava Karničarja z Everesta, nenazadnje pa tudi dejstvo, da smo Slovenci doslej prejeli kar sedem

zlatih cepinov, najuglednejših mednarodnih priznanj v alpinizmu. Od teh je kar štiri prejel Marko Prezelj, kar je največ med vsemi nagrajenci tudi v svetovnem merilu (Državna odlikovanja ... 2016).

Geografske značilnosti Slovenije kot gorate države

Očitno se Slovenci v gorah in tudi na snegu počutimo zelo domače. A vrnimo se h goram in njihovemu prepoznavanju, saj poznamo številne naravnogeografske dejavnike, ki opredeljujejo lego v gorskem oziroma alpskem svetu. Na prepoznavnost gorske pokrajine vpliva skupek naravno- in družbenogeografskih sestavin prostora, pri čemer je povsem gotovo, da brez gora in vzpetega površja ni možen razvoj gorske identitete. Ni pa nujno, da ljudstva gorskih pokrajin gore prepoznajo kot pomemben del njihove identitete, ki bi jo vključevala v izročilo vseh vrst.

Preglednica 2: Hipsografska analiza Slovenije z digitalnim modelom nadmorskih višin. Vir: Digitalni ... 100 x 100 m, 2000.

nadmorska višina (m)	delež površja (%)
do 500	39,5
nad 500	46,4
nad 1000	11,2
nad 1500	2,5
nad 2000	0,4

Če pogledamo višinsko razčlenjenost prostora, je površje Slovenije razmerno nizko.

Vidimo torej, da sta dve petini ozemlja države pod 500 m nadmorske

višine in da ga je le 14,1 % je nad 1000 m. Nad 1500 m ga je le 2,9 % ozemlja, od tega nad 2000 m, kjer je že pravo visokogorje, manj kot pol odstotka. Podatki, ki smo jih pridobili iz analize nadmorskih višin digitalnega modela reliefa 100 x 100 m (2000) naše države, povedo, da je povprečna nadmorska višina Slovenije 557 m. Ta vrednost se sicer precej razlikuje od vrednosti 492 m, ki jo navaja Wikipedijin seznam držav glede na povprečno nadmorsko višino in se sklicuje na geografske podatke o državah sveta Univerze v Portlandu (List of countries ... 2017). Ti podatki so uporabni predvsem zaradi primerljivosti z drugimi državami sveta. Iz seznama je razvidno, da je med 163-imi vključenimi državami Slovenija na 69. mestu. Zanimivo je, da je med alpskimi državami slovenska povprečna nadmorska višina nižja od avstrijske, italijanske, švicarske in lihtenštajnske, višja pa od francoske in nemške. Seveda nadmorska višina ni najpomembnejši kazalnik, saj sama informacija o nadmorski višini nekega ozemlja ne pove dosti o tamkajšnji izoblikovanosti površja.

Po razporeditvi prebivalstva glede na nadmorsko višino je stanje v Sloveniji še manj »gorsko«. Po podatkih v Malem atlasu Slovenije, je leta 1991 (Kladnik, Orožen Adamič in Perko 1995) kar 88,7% prebivalcev živelo pod 500 m nadmorske višine in le 0,3 % nad nadmorsko višino 1000 m, nad 1330 m pa stalne poselitve, razen nekaj planinskih koč, ni. Čeprav so ti podatki stari že skoraj 30 let, se podoba poselitve gorskega sveta v teh višinskih pasovih ni bistveno spremenila.

Vidimo torej, da tako po višinski »nastropnosti«, kot tudi po razpršenosti prebivalstva, Slovenija ne spada med pretirano visoke države, niti med države z omembe vredno poselitvijo na višji nadmorski višini. Razlog tiči v večjih ravninah in nižinah, ki so večinoma med 200 in 500 m nad morjem in zavzamejo velik del ozemlja. A, kot že omenjeno, k zaznavi prostora veliko prispeva njegova izoblikovanost, ki je v Sloveniji zagotovo prevladujoče hribovita in gorata. Čeprav razmeroma nizke, so slovenske Alpe strme in prepadne, kar je posledica mladega gubanja v času alpidске orogeneze in geološke sestave, ki je izrazito karbonatna, saj prevladuje apnenec. Bližina morja je tudi dejavnik velike reliefne energije, kar omogoča močne erozijske in denudacijske procese, to pa vodi k pokrajinski pestrosti, lahko rečemo kar dinamičnosti gorskega sveta. Ostrorobe, priostrene in strme podobe slovenskega gorskega sveta, ki ga še dodatno popestrijo globoke alpske doline, le nekoliko zbledijo v predalpskih pokrajinah, kjer se ob pestri geološki zgradbi, ki ni več zgolj apnenčastodolomitna, poveča gostota rečne mreže ter zmanjšajo nadmorske višine in tudi relativne višinske razlike. Bolj položne in zaobljene oblike dobi predalpski svet šele na Pohorju, Strojni in Kozjaku, kjer k temu največ pripomore geološka zgradba, saj tam prevladujejo neprepustne metamorfne in magmatske kamnine. Zato so prepadi redki, rečna mreža gosta, nakloni pa precej manjši.

Poglejmo še, kako so naravnogeografske značilnosti prepoznali geo-

grafi v naravno naravnogeografskih členitvah Slovenije. V pregled smo vzeli dosedanje členitve oziroma naravnogeografske regionalizacije Slovenije. Začeli smo z Melikovo regionalizacijo zgradbene enote Slovenije iz leta 1936 (Melik 1936), končali pa z zadnjo členitvijo, ki je nastala z namenom poenotiti členitve v osnovnih in srednjih šolah. Ta členitev je nastala za namene šolske geografije (Drozg 2004), vmes so se zvrstile še naslednje: Melikova (prirodno geografska sestava Slovenije (Melik 1946), Ilesičeva pokrajinsko-fiziognomičnih regij Slovenije (Ilesič 1958), Gamsova geografska regionalizacija Slovenije (Gams 1983) in členitev sodelavcev Geografskega Inštituta Antona Melika ZRC SAZU (Perko in Orožen Adamič 1998. Ob navedenih členitvah lahko kot naravnogeografske obravnavamo tudi pokrajinskoekološke členitve, ki smo jih prav tako pregledali. Gre za Gamsove pokrajinskoekološke regije Slovenije (Gams 1986) ter regionalizacijo pokrajinsko-ekoloških enot v Sloveniji skupine avtorjev iz leta 2002 (Špes s sodelavci 2002). Vse te regionalizacije prepoznajo Alpe oziroma alpski svet kot enoto najvišjega reda. Še več, večina jih kot samostojno makroregijo izdvaža tudi predalpski svet. Med štirimi temeljnimi makroregijami, ki jih prepoznavamo v Sloveniji (Dinarsko-kraška, Alpska, (Ob)sredozemska in (Ob)panonska), le pri Alpski in Dinarski (oziroma Dinarskokraški) makroregiji ni razhajanj med posameznimi členitvami, medtem ko je sredozemska makroregija vse pogosteje prepoznana kot obsredozemska, enako velja za panonsko makroregijo.

Slovenska geografija v svojih naravnogeografskih členitvah slovenski alpski svet prepozna kot samostojno makroregijo, ki jo v nekaterih primerih (Melik 1935; Perko in Orožen Adamič 1998) razširi tudi prek predalpskih pokrajin, v ostalih primerih pa poleg alpskih pokrajin prepozna tudi predalpske pokrajine. Izhajajoč iz dejstva, da je pravega visokogorja v Sloveniji res komaj za vzorec, bi si morda kdo celo mislil, da pravih alpskih pokrajin za makroregijo ni dovolj in bi jih lahko spravili v makroregijo Predalpski svet. Menimo, da je utemeljenih razlogov, da se to ni zgodilo, več. Prvi je ta, da pri dožemanju alpskega sveta ne prispeva zgolj in samo visokogorje, pač pa tudi svet vmesnih dolin ter kotlin, ozkih grap, sotesk, obdajajočih hribov in planot. Naslednji razlog je v izoblikovanosti prostora, ki ima izrazit gorski, v našem primeru alpski značaj. Kot takega ga doživljamo tudi ljudje z rabo prostora – to je tretji razlog. V njem se razvijajo z Alpami povezane dejavnosti, kot so alpinizem, alpsko smučanje, planinstvo, alpska oziroma gorska paša, prepoznavamo njegov hidroenergetski potencial, izvajamo gorski oziroma alpski turizem in govorimo o alpskih turističnih središčih. Četrti razlog po našem mnenju tiči v subjektivnem dožemanju prostora, ki se je pri Slovencih oblikovalo skozi stoletja njegovega poseljevanja, in mu je namenjen tudi ta prispevek. Lahko bi ga poimenovali pozitiven odnos do gora, ki jih prepoznavamo kot pomembne, čeprav je pravega alpskega sveta razmeroma malo in je njegova površina v primerjavi s celotnimi Alpami skorajda zanemarljiva.

Slika 15: Gora Golica ima za Slovence poseben pomen, saj je njeno ime je svet ponesla najbolj znana svetovna polka (foto: Matej Ogrin).

Sklep

Odkritja zadnjih desetletij dokazujejo, da so slovenske gore nekdanjim prebivalcem jugovzhodnih Alp nudile tako zatočišče kot tudi prostor lova, rudarjenja, paše, duhovnosti in mitologije ter verjetno še česa. Ostanke človekove prisotnosti v slovenskih gorah najdemo domnevno od starejše kamene dobe, zagotovo pa od mlajše kamene dobe dalje, sklepamo pa, da je precej še neodkritega. A že dosedanje najdbe in védenje kažejo, da so ljudje začeli obiskovali gore že dolgo nazaj.

S pojavom renesanse in razvojem naravoslovja so slovenske alpske pokrajine, tako kot ostala območja Alp, postala prostor raziskav geoloških pojavov, rastlinstva in živalstva ter naravoslovja nasploh. Nosilci znanstvenega raziskovanja v naših gorah so bili tuji raziskovalci, ki so živeli na Slovenskem in so k raziskovanju spodbudili tudi nekatere domače raziskovalce.

S pojavom industrijske družbe se je v mestih pojavil tudi prosti čas, ki so

ga ljudje izkoriščali na različne načine. Rojevati sta se začela planinstvo in alpinizem, prek njiju pa v slovenskih gorah tudi nacionalni boj med Nemci in Slovenci, ki je temeljil na prizadevanjih po primatu pri osvajanju gora, kar se je zrcalilo v nadelavi stez, gradnji koč, lahko bi rekli tudi v markiranju oziroma obvladovanju prostora. Kljub izraziti začetni prevladi Nemcev je tok zgodovine nacionalni boj obrnil v korist Slovencev in identiteta Slovencev kot gorskega naroda, ki se je začela oblikovati že prej, se je skozenj le še utrdila.

Tako smo Slovenci iz Avstro-Ogrske v slovansko državo vstopili z že oblikovano identiteto, pri kateri so imele pomembno vlogo gore in Triglav kot simbol slovenstva, kar se je odražalo na primer na kulturnem (prvi slovenski celovečerni film, revija Planinski vestnik) in športnem področju (rojstvo alpinizma, alpskega smučanja, smučarskih skokov). Oznake z gorami povezanega naroda se Slovenci nismo ootresli niti po drugi svetovni vojni, v

tedanji Jugoslaviji. Nasprotno, z gorami povezane aktivnosti so nam krepile identiteto ter prepoznavnost ne le v bivši skupni državi, pač pa tudi širše. Omeniti velja množičen pojav planinstva, raznovrstno planinsko in gorniško literaturo, razcvet alpskega smučanja, alpinizma in kontinuiteto Triglava kot prepoznavnega simbola Slovencev. V tej vlogi smo se Slovenci kar dobro znašli in z njo živimo tudi v samostojni državi. Zanimivo pri vsem je, da je alpskega visokogorja v Sloveniji zelo malo. Območja nad 1500 m obsegajo le 2,9 % površine Slovenije, nad 2000 m pa le 0,4 %. Še manj goratosti najdemo pri razporeditvi poselitve po višinskih pasovih. Nad nadmorsko višino 1000 m živi le 0,3 % prebivalcev Slovenije (Kladnik, Orožen Adamič in Perko 1995), nad 1330 m pa ni stalne poselitve. A kljub tem skromnim številkam, vse naravnogeografske členitve Slovenije prepoznajo Alpe kot samostojno regijo in s tem hote ali nehotе utrjujejo alpsko identiteto Slovencev in Slovenijo kot alpsko državo.

Viri in literatura

1. Aljaž, J. 1922: Planinski spomini. Planinski vestnik 3-4, 33-44.
2. Aljaž, J. 1923: Oris mojega življenja. Planinski vestnik 10, 145-148.
3. Aljažev stolp, vpisna knjiga 1895-1905. Inventarna knjiga št. 1641. Slovenski planinski muzej. Mojstrana.
4. Bätzing, W. 2003: Die Alpen. Verlag C.H. Beck oHG. München.
5. Bizjak, J. 2006: Rudarjenje v visokogorju Julijskih Alp. Človek v Alpah. Založba ZRC. Ljubljana, 85-96. Bizjak, J. 2004: Oskrbovalno zaledje železnodobnega in srednjeveškega Bleda v visokogorju Julijskih Alp. Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004. Didakta. Radovljica.
6. Bremšak, M. 2000: Življenje v planinah pred tisočletji. Planinski vestnik 4, 150-154.
7. Cevc, T. 1996: Nova spoznanja o planšarstvu na Veliki planini v Kamniških Alpah. Traditiones 25, 69-79.
8. Cevc, T. 1998: Planina na Stanu (1450 m) pod Kamniškim sedlom (1884 m) v antiki in srednjem veku. Traditiones 27, 9-23.
9. Cevc, T. 2006: Človek v Alpah. Založba ZRC. Ljubljana.
10. Cevc, T. 2006a: Verovanja v Alpah. Človek v Alpah. Založba ZRC. Ljubljana, 125-137.
11. Cevc, T. 2006b: Arheološki dokazi o pašništvu v alpskem visokogorju. Človek v Alpah. Založba ZRC. Ljubljana, 113-124.
12. Dan, ko so odkrili Ötzi. MMC RTV Slovenija.
Medmrežje: <https://www.rtvlo.si/zabava/na-danasnji-dan/dan-ko-so-odkrili-otzi> (6. 8. 2017).
13. Deutscher und Österreichischer Alpenverein »Section Krain« in Laibach, 1874 bis 1901. Laibach (Ljubljana), 1901.
14. Digitalni model nadmorskih višin 100 x 100 m. Geodetska uprava Republike Slovenije. Ljubljana, 2000.
15. Drozg, V. (ur.) 2004: Teorija in praksa regionalizacije Slovenije. Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru. Maribor.
16. Državna odlikovanja za dosežke slovenskih alpinistov, plezalcev in planincev.
Medmrežje: <http://www.friko.si/friko-info/drzavna-odlikovanja-za-dosezke-slovenskih-alpinistov-plezalcev-planincev> (11. 8. 2017).
17. Florjančič de Grienfeld, J. D. 1744: Ducatus Carnioliae tabula chorographica, iussu, sumptuque inclytorum provinciae statuum geometricae exhibitata. Kartografsko gradivo. Labaci (Ljubljana).
18. Gams, I. 1983: Geografske značilnosti Slovenije. Mladinska knjiga. Ljubljana.
19. Gams, I. 1986: Osnove pokrajinske ekologije. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana.
20. Gleirscher, P. 2006: Zum Nachweis römischer Almhütten am Dachsteinplateau und in den Steiner Alpen (Kamniške Alpe). Alpen. ANISA. Gröbming, 23-30.
21. Gspan-Prašelj, N. 1991: Žiga Zois. Slovenski biografski leksikon, zvezek 15. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 832-846.
22. Hacquet, B. 1784: Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder. Dritter Theil. Izdal Johann Gottlob Immanuel Breitkopf. Leipzig.
23. Horvat, J. 2002: Arheološki sledovi v slovenskem visokogorju. Kamniški zbornik 16. Občina Kamnik. Kamnik, 193-202.
24. Iličič, S. 1958: Primeri geografske rajonizacije ob primeru Slovenije. Geografski vestnik 29/30, 135-137.
25. Kajželj, M., Drofenik, H. 1982: Naš alpinizem. DZS, Ljubljana.
26. Kladnik, D., Orožen Adamič, M., Perko, D. 1995: Mali atlas Slovenije. Državna Založba Slovenije. Ljubljana.
27. Kmetijstvo in gozdarstvo Slovenije, 2017. Wikipedija.
Medmrežje: https://sl.wikipedia.org/wiki/Kmetijstvo_in_gozdarstvo_Slovenije (11. 8. 2017).
28. Komac, B. 2006: Dolec kot značilna oblika dolomitnega površja. Geografija Slovenije 13. Založba ZRC. Ljubljana.
29. Kugy, J. 1973: Pet stoletij Triglava. Založba Obzorja. Maribor.
30. Kupna pogodba nakupa vrha Triglava od občin Mojstrana in Dovje s strani Jakoba Aljaža. Slovenski planinski muzej. Mojstrana.
31. Lindner, H. 1933: Planinski piparji. Planinski vestnik 6-7, 167-175.
32. List of countries by average elevation. Wikipedija.
Medmrežje: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_average_elevation (6. 8. 2017).
33. Lovšin, E. 1944: V Triglavu in v njegovi sosesčini: planinske študije in doživetja. Slovensko planinsko društvo. Ljubljana.
34. Melik, A. 1936: Slovenija: geografski opis. Slovenska matica. Ljubljana.
35. Melik, A. 1946: Prirodno - gospodarska sestava Slovenije. Geografski vestnik 18, -22.
36. Mikša, P., Zorn, M. 2016: The beginnings of the research of Slovenian Alps. Geografski vestnik 88-2, 103-131.
37. Mikša, P. 2013: Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje. Zgodovinski časopis 67, 3-4, 390-405.
38. Mikša, P. 2014: Exploring the mountains - Triglav at the end of the 18th century. Man, nature and environment between the northern Adriatic and the eastern Alps in premodern times. Znanstvena založba Filozofske fakultete. Ljubljana, 202-215.
39. Mikša, P. 2015: »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga«. Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju. Zgodovinski časopis 69, 1-2, 112-123.
40. Mikša, P. 2017: Triglav in Jakob Aljaž. Viharnik. Ljubljana.
41. Mikša, P., Ajlec, K. 2015: Slovensko planinstvo. Planinska zveza Slovenije. Ljubljana
42. Odar, B. 2006: Ledenodobni lovci v visokogorju. Človek v Alpah. Založba ZRC. Ljubljana, 59-70.
43. Ogrin, M. 2006: Arheološke raziskave v Julijskih Alpah. Človek v Alpah. Založba ZRC. Ljubljana, 96-110.
44. Orožen, F. 1903: Kaj pripoveduje Valvasor o Krmi (Triglavu). Planinski vestnik 12, 201-202.
45. Perko, D., Orožen Adamič, M. 1998: Slovenija - pokrajine in ljudje. Mladinska knjiga. Ljubljana.
46. Planiški rekordi tudi pri televizijski gledanosti, 2016. MMC RTV Slovenija.
Medmrežje: <https://www.rtvlo.si/sport/zimski-sporti/planica/planiski-rekordi-tudi-pri-televizijski-gledanosti/388753> (6. 8. 2017).
47. Režek, B. 1959: Stene in grebeni: razvoj alpinistike v Savinjskih Alpah, 1759-1945. Planinska založba pri Planinski zvezi Slovenije. Ljubljana.
48. Richter, F. X. 1821: Wohain. Illyrisches Blatt, 11. maj 1821.
49. Stele, F. 2006: Ljudje v Alpah. Samozaložba. Komenda.
50. Strojín, A. (ur.) 1980: Triglav, gora naših gora. Založba Obzorja. Maribor.
51. Strojín, A. 2009: Zgodovina slovenskega planinstva: Slovenska planinska organizacija: SPD-PZS: 1893-1948-2003. Didakta. Radovljica.
52. Špes, M., Čigale, D., Lampič, B., Natek, K., Plut, D., Smrekar, A. 2002. Študija ranljivosti okolja. Geographica Slovenica 35, 1-2. Inštitut za geografijo, Ljubljana.
53. Tuma, H. 1910: Po severni steni Triglava. Planinski vestnik 9, 191-197.
54. Tuma, H. 1914: Nekaj statistike o planinskih društvih. Planinski vestnik 5, 99-100.
55. Urban population, (% of total). The United Nations Population Divisions World Urbanization Prospects, 2017.
Medmrežje: <http://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS> (6. 8. 2017).
56. Valvasor, J. V. 1977: Slava Vojvodine Kranjske. Mladinska knjiga. Ljubljana.
57. Za Tino stiskalo pesti 80 odstotkov televizijskih gledalcev. MMC RTV Slovenija. RTV Slovenija iz raziskave AGB Nielsen Media Research.
Medmrežje: http://www.rtvlo.si/sport/novice/za-tino-stiskalo-pesti-80-odstotkov-televizijskih-gledalcev/302195#_blank (15. 8. 2017).